

УДК 398.3

І.А. Швед

*д-р філал. навук, праф., праф. каф. рускай літаратуры і журналістыкі
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна
e-mail: shved_inna@tut.by*

МІФАСЕМАНТЫКА І ФУНКЦЫЯНАЛЬНАСЦЬ ЛЕБЕДЗЯ Ў БЕЛАРУСКІМ ФАЛЬКЛОРЫ*

Мэта артыкула – вызначэнне міфасемантыкі і функцыянальнасці лебедзя як чынніка арніталагічнага кода беларускага фальклору. Гісторыка-генетычнае і функцыянальна-семантычнае даследаванне «тэксту лебедзя» ў беларускім фальклоры паказала, што ў ім дамінуюць станючыя канатацыі, звязаныя з семантыкай прыгажосці, гордасці, чысціні, каханьня, вернасці, а таксама з лучнасцю з сакральным светам, касмалагічным і сацыяльным верхам. Лебедзь складае сімвалічныя комплексы з такімі арнітаваобразамі, як арал, сокал, гусь, селезень, журавель.

Уводзіны

Птушыныя вобразы як чыннікі арніталагічнага кода фальклору пэўнага народа апошнім часам усё часцей становяцца аб'ектам спецыяльнага вывучэння. Найперш тут трэба назваць грунтоўную манаграфію А. Гуры, у адным з раздзелаў якой разглядаецца сімваліка птушак у славянскай традыцыі [1]. Народным уяўленнем славян пра птушак і жывёл, заалагічнаму коду міфапаэтычнай мадэлі свету беларусаў і іншых народаў прысвечаны працы беларускіх фалькларыстаў, міфалагаў, этнографістаў, археолагаў, культуролагаў А. Боганевай, Т. Валодзінай, Ю. Драздова, Л. Дучыц, Э. Зайкоўскага, У. Лобача, С. Санько, Л. Салавей, І. Швед, Ю. Янкоўскага, у прыватнасці, артыкулы ў энцыклапедычным слоўніку «Міфалогія беларусаў» [2]. Пры гэтым у працах этналагічнага характару пераважае гісторыка-генетычны падыход (даследаванні Э. Зайкоўскага, Л. Дучыц, У. Лобача, Т. Кухаронак і інш.). Выяўленню асаблівасцяў «семантыкі і функцыянавання арнітаваобразаў у беларускім фальклоры ў кантэксце ўніверсальнасці і адметнасці іх у межах славянскай і індаеўрапейскай супольнасцей», «арнітамарфізму як суцэльнай структуры» ў сэнсе «архетыпічнага зместу» прысвечана дысертацыя М. Камаровай «Архетыпічнасць, асаблівасці семантыкі і функцыянавання арнітаморфных вобразаў-сімвалаў у беларускім фальклоры» [3]. На вобразы птушак увага звярталася беларускімі фалькларыстамі і ў сувязі з вывучэннем пэўных відаў і жанраў традыцыйнай культуры. Так, Т. Валодзіна ў кантэксце даследавання народнай анатоміі і медыцыны ахарактарызавала арнітаморфныя вобразы ў этнакультурным тэксце скураных хвароб [4]. Гэтая ж даследніца грунтоўна прааналізавала ўстойлівыя выразы з жывёльным (у тым ліку «птушыным») кампанентам і слухна адзначыла, што шэраг з іх «настойліва вылучае вобразы ваўка, мядзведзя, зайца і лісіцы з дзікіх звяроў і сарокі, вароны, вераб'я, жураўля, савы з дзікіх птушак. Не менш вядомыя лось, барсук, дзік і іншыя звяры, за выключэннем асобных прыкладаў, засталіся па-за межамі этнафразеалагічнага рэзу моўнай свядомасці» [5, с. 69].

Спроба вытлумачэння даволі пашыранага песеннага матыву «наляцелі гусі з Белага Русі» ў сувязі з даследаваннем сімвалікі вобраза Дунаю належыць Л. Салавей:

**Артыкул напісаны ў межах навукова-даследчай працы «Заалагічны код беларускай традыцыйнай духоўнай культуры (па запісах XIX – пач. XXI ст.)», якая выконваецца па ДПНД «Эканоміка і гуманітарнае развіццё беларускага грамадства» (№ дзяржрэгістрацыі 20160897 ад 13.04.2016).*

«Можа здацца супярэчнасцю, чаму ў беларускіх песнях Дунай падаецца як месца дзеяння, а Белая Русь – далёкі край. Верагодна, гэта можна тлумачыць тым, што сам матыў узнік там, адкуль беларускія землі, г.зн. усходняя частка этнічнай Беларусі, уяўляліся досыць аддаленым месцам. Ён мог з’явіцца ў Цэнтральнай Беларусі, якая лічылася доўгі час Літвой, ці дзесьці на Украіне, на Валыні, але дзякуючы дакладнай рыфмоўцы і выразнасці вобраза гусінага выраю, што вельмі нагадвае вясельны поезд, прыезд вясельнай «чужой» дружыны, стаў пашырацца паўсюдна... Пашырэнню вобраза гусей, што налятаюць з паўночна-ўсходняга напрамку, калі накіроўваюцца ў вырай, садзейнічала, бясспрэчна, мілагучнасць выразу «гусі з Беларусі» ды і напрамак сапраўдных гусіных пералётаў. Але не толькі. Народныя спевакі, відаць, мелі агульныя, але досыць дакладныя ўяўленні пра вялікія абшары славянскіх зямель, па меншай меры ведалі іх прасторавую размеркаванасць» [6, с. 102–103]. Зааморфныя метафарычныя вобразы прыродных аб’ектаў і з’яў, зааморфныя рэфэрэнты раслінных аб’ектаў у святле міфалогіі славянскіх загадак вывучала А. Алфёрава. Пры гэтым даследніца зыходзіла з меркавання, што метафары, узятыя са свету жывёл, «генетычна ўзыходзяць да міфалагічных метафар, у якіх прадугледжвалася сапраўдная тоеснасць (у межах міфалагічнай свядомасці) міфалагічных аб’ектаў і з’яў з жывёламі ці птушкамі. У далейшым структура паэтычнай метафары загадак з зааморфнымі вобразамі толькі фармальна ўваскрашала былую рэальнасць міфалагічнага мыслення, бо пазнейшыя метафары зааморфнага віду грунтаваліся на прынцепах свядомага мастацкага параўнання і перанясення. Адсюль агульнасць метафарычных замяшчальнікаў прыродных з’яў у іх» [7, с. 39]. К. Кабашнікаў у сувязі з даследаваннем малых жанраў беларускага фальклору ў славянскім кантэксце разгледзеў групу ўсходнеславянскіх, польскіх і сербскіх загадак, якія адносяцца да птушак і жывёл – дзікіх і свойскіх. У плане вызначэння генезісу фальклорнай заасімвалікі важнай з’яўляецца заўвага К. Кабашнікава, што «загадкі арыентуюцца як на знешнія прыкметы птушак і жывёл, так і на асаблівасці іх паводзін, на карысць, якую яны прыносяць чалавеку, і на іншыя іх якасці. У сувязі з тым, што ў вонкавым выглядзе розных жывёл ёсць нейкія агульныя прыкметы, у розных загадках паўтараюцца некаторыя мастацкія дэталі і паэтычныя сродкі» [8, с. 138]. Гэты ж выдатны беларускі фалькларыст у выніку параўнальнага аналізу беларускіх і балгарскіх міфалагічных балад, у тым ліку з матывамі пераўвасаблення чалавека ў птушку, прыйшоў да слушнага высновы, што адна з найбольш распаўсюджаных у славянскім свеце балад з матывамі пераўвасаблення – «Дачка-птушка». «Пераўтварэнне ў птушку ў большасці беларускіх балад проста канстатуецца як факт ажыццяўлення волі ці жадання жанчыны: «абярнуся зязюляй, стану палячу...» Часам гэтае жаданне выклікае дзеянне: «вышла я на вулчку, страсянулася, рабою зязюлечкай абярнулася». Жанчына звяртаецца за дапамогай да птушак: «Папрашу я ў салаўя сізія крыллі, / Папрашу я ў кукушкі тонкі галасок...» Пераўтварэнне ў птушку ў балгарскіх баладах адбываецца ў выніку зварота жанчыны да Бога» [9, с. 293–294]. У сувязі з даследаваннем генезісу арніталагічнай вобразнасці фальклору важным таксама з’яўляецца зробленае К. Кабашнікавым заключэнне, што «метамарфозы як частка старажытных міфалагічных уяўленняў, звязаных з анімізмам, татэмізмам і іншымі вераваннямі, у баладах з цягам часу сталі адметным паэтычным сродкам і набылі шырокае распаўсюджанне. Акрамя балады «Дачка-птушка» матыў пераўвасаблення жанчыны ў птушку прысутнічае і ў шэрагу іншых беларускіх і балгарскіх балад, паміж якімі таксама можна заўважыць падабенства на пэўных узроўнях» [9, с. 295]. «Філалагічны» бок сімвалікі вобразаў (у тым ліку птушак), прадстаўленых у беларускай народнай лірыцы, вывучаўся таксама Н. Гілевічам [10]. Асэнсоў-

ваючы мастацтва слова як чынік самасвядомасці, І. Чарота сярод іншага звярнуў увагу на адметнасці функцыянавання вобразаў птушак у фальклору і літаратуры і адзначыў, што «ў сістэме народнай вобразатворчасці, а па традыцыі і ў творах літаратуры буслу, відаць, няма роўных» [11, с. 123].

У кантэксце вывучэння такой з’явы традыцыйнай святочна-абрадавай культуры беларусаў, як маскіраванне і абрадавае пераапрацаванне, Т. Кухаронак звярнула ўвагу на функцыянальнасць масак, якія прадстаўлялі зааморфных персанажаў. Найбольш распаўсюджанымі сярод іх з’яўляюцца каза (казёл), кабыла (конь), бусел (жораў, журавель), радзей сустракаліся сярод маскіраваных бык (тур, карова), воўк, ліса, заяц [12, с. 16]. У плане рэканструкцыі міфа-рытуальнага значэння птушак важна падкрэсліць, што злепленыя ў выглядзе птушчак (пеўніка, качачкі) ці фантастычных «гібрыдных» істот свісцёлкі – нярэдка знаходка і ў археалагічных жыллёва-гаспадарчых комплексах, і ў месцах, звязаных з магічнымі абрадамі [13].

Між тым вобраз лебедзя не быў прадметам спецыяльнага даследавання беларускіх вучоных, за выключэннем сціслага артыкула Л. Салавей і С. Санько ў энцыклапедычным слоўніку «Міфалогія беларусаў» [2]. Магчыма, гэта абумоўлена тым, што фальклорная і этнаграфічная літаратура не адлюстроўвае нейкага вельмі значнага корпусу тэкстаў, якія б паказалі на вялікую разнастайнасць варыянтаў функцыянавання названага арнітаваобраза ў традыцыйнай культуры беларусаў. Між тым ён прадстаўлены ў календарна-абрадавых, сямейна-абрадавых і пазаабрадавых песнях, казкавай і няказкавай прозе, дзіцячым фальклору, парэміях і некаторых іншых відах і жанрах беларускага фальклору.

У гэтай працы разглядаецца адзін з элементаў арніталагічнага кода беларускага фальклору – вобраз лебедзя. Мэта працы – вызначыць міфасемантыку і функцыянальнасць лебедзя як чыніка арніталагічнага кода беларускага фальклору.

Вобраз лебедзя ў відах і жанрах беларускага фальклору

Лебедзь – рэдкая ў прыродзе птушка, як адзначаюць, Л. Салавей і С. Санько, здаўна быў аб’ектам подзіву і паэтычнага натхнення нашых продкаў. «Амаль поўнае знікненне лебедзяў з вадаёмаў нашай азёрнай і рачной краіны (даверлівая птушка была вельмі лёгкім і жаданым прадметам палявання) патрабавала нейкага тлумачэння. Міф спрабуе знайсці карэнныя прычыны такога становішча і пачынае шукаць іх “ад патопу”. Паводле яго, калі Ной пачаў збіраць усё жывое на карабель, каб ратаваць іх ад “затопу”, моцны птах лебедзь на імя Страцім надумаў самастойна плаваць па водах. Але на яго населі розныя птушкі, што плаваць не ўмелі, і патапілі яго. Таму і няма цяпер нашчадкаў гэтай птушкі» [2, с. 273–274].

Як і іншыя вадаплаўныя птушкі, лебедзь улучаны ў касмаганічны сюжэт, удзельнічае ў тварэнні свету. Так, у адным з касмаганічных паданняў менавіта лебедзь («д’ябл» у вобразе лебедзя) здабывае пяску са дна мора, з якога Бог стварае роўную, шырокую зямлю. Але лебедзь-чорт «утаіў у насу зямлі і панатварыў з тэй зямлі балот, трасін, гор» [14, с. 37]. У гэтым тэксце лебедзь выступае творцам гор і гідрааб’ектаў. Адмысловым апекуном воднай прасторы гэтая птушка з’яўляецца і ў паданні пра паходжанне назвы сямлібы «Лебедзева Дно». Паводле наратыва, некалі на сярэдзіне вялікага возера жылі лебедзі. Людзі не чапалі гэтых гордых птушак, бо лічылі, што менавіта яны ахоўваюць возера, будуць і рамантуюць схаваныя пад вадой дамбы і плаціны, чым утрымліваюць возера між пагоркаў. Толькі «знайшоўся злы чалавек. Падплыў аднойчы да вострава і застрэліў самага вялікага лебедзя-важака. Пакінулі лебедзі возера. А праз

год ці два прагнілі схаванья ў чароце і пад вадой лебядзіныя дамбы», і вада з возера абрынула ў рэчку, пазносіла хаты, змыла з палеткаў ураджай, патапіла скаціну» [14, с. 37]. Паводле заўвагі Л. Салавей, С. Санько, тут яшчэ раз рэалізуецца матыў «лебедзь і патап». Гэтыя ж даследнікі не выключаюць магчымасці таго, што «некаторыя хтанічныя рысы ў вобразе лебедзя абумоўлены не толькі яго сувяззю з вадой (пачатковымі водамі), але і белым колерам яго пер’я, якім часта лебедзь і сімвалізуецца, як, напрыклад, у загадках: “Што бела не бялячы?” – “Лебедзь” (параўн. пра ворана: “Што чорна не чэрнячы?”)» [2, с. 273–274].

Высокі семіятычны статус лебедзя, сакральная прырода, суаднесенасць з касмалагічным верхам, кронай Сусветнага дрэва і пазітыўная ацэнка («духоўная ўцеха») выяўлены ў калядцы з Гомельскага Палесся: «Сірадзі двара Пітраковага, / Сьвятэй вечар! / Там стаяў явар тонкі, высокі, / Тонкі, высокі, корнем глабокi, / Корнем глабокi, лісьцем шырокі. / Вверху явара – белыя лебедзі, / В срэдзіне явара – вараныя коні, / В корні явара – яравыя пчолы. / Белыя лебедзі – хазяіну на ўцехі, / Вараныя коні – хазяіну на ўезды, / Яравыя пчолы – Богу на сьвячы» [15, кн. 1, с. 140].

У тэкстах больш позняга паходжанья, дзіцячым фальклору, парэміях знайшлі праламленне *шаноўнае стаўленне да лебедзя, яго ўзвелічэнне*. У прыватнасці, у сюжэце «вяселле вераб’я» «белу лебедзь» запрашаюць сесці на самым ганаровым, сакральным месцы – покуці: «Заклікае верабейка / Ўсіх госцейкаў есці, / Запрашае белу лебедзь / На покуце сесці. / А з лебедзю – жураўля…» [16, с. 253–254]. Прыведзены тэкст паказальны і ў плане актуалізацыі характэрнай пары «лебедзь – журавель», якая накладваецца на апазіцыю «жанчына – мужчына». У парэміях лебедзь таксама займае найвышэйшую пазіцыю ў птушынай іерархіі: «Бі сароку і варону – даб’ешся белага лебедзя» [17, с. 155]. Прыпісванне лебедзю чалавечых уласцівасцяў адбілася ў шматлікіх фальклорных тэкстах, разам з тым праз актуалізацыю вобраза лебедзя выяўляюцца розныя аспекты чалавечага жыцця. Так, пра апошні, найбольш значны твор каго-небудзь, апошнюю праяву таленту, здольнасці гавораць як пра лебядзіную песню (калька з грэч. *kukneion asma*). «Узнікненне фразеалагізма, як адзначае І. Лепешаў, звязана з павер’ем, што лебедзь спявае адзін раз у жыцці – перад самай смерцю. Павер’е, вядомае старажытным грэкам, сустракаецца ў творах Эзопа, Эсхіла. Відаць, яно мае пад сабой грунт: як сведчаць вучоныя-заолагі, напрыклад нямецкі натураліст А. Брэм, апошнія ўздыхі раненага лебедзя нагадваюць песню» [18, с. 211].

Паводле некаторых звестак, магчыма рэканструяваць міф пра *паходжанне лебедзя ад чалавека*. Так, легенда са Свіслацкага раёна апавядае пра чорных лебедзяў, якімі скінуліся праклятыя графіняй закаханыя хлопец і дзяўчына. Некалі на месцы невялічкага ляснага возера стаяў замак, у якім жыў граф са сваёй дачкой, якая палюбіла маладога конюха. Даведаўшыся пра гэта каханне, жонка графа пракляла і дачку і яе каханага, і апоўначы, калі тыя гатовыя былі ўцячы з замка, збудаванне правалілася пад зямлю і на яго месцы разлілося возера. З таго часу якраз апоўначы прылятаюць на возера два чорныя лебедзі і плаваюць кругамі, не могуць наблізіцца адзін да аднаго з-за матчынага праклёну [14, с. 409]. У чарадзейных казках лебядзінай парай становяцца хлопец і дзяўчына, якіх пераследуе антаганіст, прыкладам, у казцы «Верабей і мышона»: «І махнула платочкам – і з коней зрабілася сіняе мора, дзеўка храбілася лябёдкаю, а малец – лебедзем». Калі небяспека мінула, «лябёдка стала дзеўкай, а лебедзь – мальцам» [19, с. 433]. У іншых казках лебедзі скідаюцца дзяўчатамі-прыгажунямі, у чым выяўляецца жаночая сімволіка птушак.

З *метамарфозай смерці, душой памерлага* лебедзі звязваюцца і іншыя кантэксты. Прыкладам, у наратыве пра вешчы сон лебедзь асацыюецца з памерлым мужам, а «лябедачак» – з асірацелым сынам. Так, жанчына апавядае, што прысніла лебедзя, які паляцеў з сада, і інтэрпрэтуе гэта ў кантэксце смерці мужа: «Сядзеў, сядзеў, падняў крыльля і паляцеў. Значыць, мой мужык узяў і памёр, муж мой. Во так і астаўся ў мяне гэты лябедачак, рабёнак» [20, с. 162]. Акрамя прыведзенага вышэй касмалагічнага падання, у якім лебедзь выступае іпастассю д’ябла, *дэманалагічныя характарыстыкі птушкі* выяўлены ў міфалагічных тэкстах тыпу: «Камень каля в. Адамаўка». «Гаварыла адна старуха, вечарам к яму не падхадзіць, а то з яго выходзіць мядзведзь. Усё пугала малых рабят. На вазвышанасці стаіць. Каля таго каменя, старуха казала, белыя лебедзі ляталі, ці гусі. Будзеш іці вечарам позна, а тут гусь з вады. Той камень быў меншы, а тады ўсё рос, рос» [20, с. 244]. У замове ад шалу сакральным памочнікам выступае «дзедзька-лябедзька»: «Узыду на крутую гару, зірну пад ясную зару – там стаіць дзедзька-лябедзька, стары, барадаты. Дзедзька-лябедзька, унімай свайго сабаку-кусаку, круцяку і вярцяку» [21, с. 151]. У іншых замовах выяўляецца «ўшчэрбны» лебедзь, без характэрных частак цела.

У казках гусі-лебедзі ці самы «задрыпаны» з «гусяточок-лебедяточок» надзяляюцца *медыятыўнай функцыяй*, пераносяць героя з чужога свету ў свой, вяртаюць дадому. У казцы «Пра Цярэшачку» (СУС 327 F) Цярэшка, ратуючыся на дубе ад ведзьмы, бачыць «пцічак-лебедзяў» і просіць: «Лебедзі-лебедзі, ськіньце мне па перцу – я з вамі палячу!» [15, кн. 2, с. 505]. Паводле запісанай у Брэсцкім раёне казкі, «до бабы прыйіхав внук – отдыхаты чы як. І він любыв рыбу ходыты ловыты. Підэ, баба йысты наварыць, бліноў нажарыць ёму, і ідэ ёму йысты нэсэ. Івашік там, на озерэ, плавае. “Івашік мой, унучычэк, плывы-плывы до бэрэшка. Каша масляна, мука красняя, а місочка білэсэнька, а рубашэчка краснэсэнька”. Він прыплывэ, як почуе бабін голас, прыплывэ і прідэ, пойість і зноў пойіхав рыбачыты. Тут обнаружыла Баба Яга і прійшла. І грубым голасом давай: “Івашік мой, унучычэк...” А він почув, і эта: “Чую-чую-чую. Это нэ ба-бін голас, я нэ прыплыву”. Вона пошла до коваля, а коваль ёй зробыв такі голас, як у ба-бы. І она прійшла і ту пісню давай співаты. І він прыплів. І она ёго украла в мішок і по-несла. Нэсэ-нэсэ, нэсэ-нэсэ, алэ в тулэт схотілосо – і она пошла под кустік. А той Івашік выліс. (Камнём ёго прыдавыла і думала, шо нэ вылезэ.) І він втік. Втік на высокэ дере-во. А та баба прійшла – і нэма ёго. А він зліз на высокэ дэрэво і сідыть, і боіца злазыты. А то як раз была Паска. А тут дід з бабою: “Ну німа, пропав внучык”. Яйца ділять: “Цэ тобі, діду, а цэ мені, а вместо Івашіка – котіку”. А тем временем лэтелі гусі, і він спрашуе: “Гусяточка-лебедяточка, возьміть мэнэ на крыляточка, однэсіть мэнэ до батычка, а в батычках всёго доброго, да нэ трошкі”. А воны кажуць: “Там будэ лэтэць таке задрыпанэ, то він тэбэ і возьмэ”. І так він ёму заспівав ту песню, і взяв він. І прылітів там, де баба з дідом жылы, посадів ёго – в трубу сунув. А колы воны яйца дэлылы, він почув (Івашік з трубы) і кажэ: “А мені” (повторыв некалькі раз). Воны як почувы голас, то давай... Разобралы піч, Івашыка выцяглі і помылы» (ФА* ; Тамашоўка).

У пралятаючых над галавой лебядзей могуць прасіць скінуць па пер’ю і героі песенных тэкстаў, прыкладам: «На святую купалачку / Выйду я на вулачку. / Выйду я на вулачку / Да сяду я пад вярбою, / Пад вярбою зялёнаю. / Буду сядзець, буду глядзець, / Буду глядзець, што будзець ляцець. / Аж ляцелі два лебедзі. / – Ах вы, лебедзі,

* ФА – Фальклорны архіў студэнцкай навукова-даследчай лабараторыі БрДУ імя А.С. Пушкіна «Фалькларыстыка і крэзнаўства» (кіраўнік – І.А. Швед).

вы белыя, / А скінцыце мне па перыне, / Па перыне, па адной касе. / Я русу касу ў таткі знашу, / У таткі знашу пад венчыкам, / А ў свякратачкі – пад чэпчыкам» [22, с. 210–211].

У такіх кантэкстах лебядзінае пер’е з’яўляецца атрыбутам дзяўчыны шлюбнага ўзросту, якая ў хуткім часе павінна здзейсніць адзін з жыццёвых пераходаў – змяніць сацыяльна-біялагічны статус і стаць часткай іншай родавай прасторы.

Вобраз лебедзяў узнікае ў *разнастайных паэтычных карцінах любоўнага спаткання*, прыкладам: «Купала на Івана! / На ўдовіным калодзезі, / Там Ганнулька ваду брала, / З паповічам размаўляла: / – Не бруй, не бруй, паповічу, / Будзецц маці вады ждаці. / Ты ж, Ганнулька, / Ёмай адказаці: / “Наляцелі белы лебедзі, / Памуцілі ваду светлую, / Я ж, маладзенька, пастаяла, / Пакуль вада светла стала”» [22, с. 281]. Сімвалічная карціна палявання на лебядзеў абыгрываецца ў песнях пра заляцанне хлопца да дзяўчыны: «На моры, на сінім азёры, / Там Іван белых лебядзей страляіць, / Ён дзеваньке правым вокам міргаіць. / Ці ўдаваліся, мая дзевіца, да цябе? / – Удаваліся нежанатыя панічы. / Я ж тымі панічамі гардзела, / За цябе, маго Ванечку, хацела» [23, с. 70].

У калянднай песні *лебедзь і лябёдка сімвалічна асацыююцца з хлопцам і дзяўчынай*: «Перагараджу да тынком рэчку / Да ўсаджу лебедзя, лябёдку. / Што лебедзь – то той Мікалайка, / Што лябёдка – то яго Марылька» [24, с. 165]. У купальскай песні стада лебядзінае – гэта дзяўчаты, адпаведна лябёдушка – адна з іх; мужчынскую пару лябёдушцы (гусцы) складае «орлічок»: «Ой по мору, / Ой по мору, мору сінему / Плыве стадо, / Плыве стадо лебядзіное. / Оно плыве, / Оно плыве не страпеснеца, / Под ім вода, / Под ім вода не шолеснеца. / Як налецев, / Як налецев севый орлічок, / І ўзяў себе, / Узяў себе лебёдушку молоду. / – Ох ты гуска, / Ох ты гуска, ты лебёдушка мая, / Сподабала мне, / Сподабала мне походушка твая. / Проходушка, / Проходушка твая частенькая, / І розмовушка, / Розмовушка твая ластенькая» (ФА; Лышчыцы, Брэсцкі р-н). Арол як драпежная птушка, надзеленая мужчынскай сімволікай, разбівае лебядзіную стаю і ў песні на любоўна-шлюбную тэматыку (якая выконвалася пад час ваджэння абрадавага карагода на Ушэсце ў в. Церахоўка Добрушкага р-на): «Ўдоль па мору, / Ўдоль па мору, мору сінему. У! / Плыла стая, / Плыла стая лебедзіная. У! / А за ёю, / А за ёю сакаліная. У! / Адкуль узяўся, / Адкуль узяўся сізакрылы арол. У! / Разбіў стаю, / Разбіў стаю лебедзіную. У...» [15, кн. 2, с. 81]. Мужчынскую пару лябёдачцы можа складаць паэтычны эквівалент арла – сокал, прычым падкрэсліваецца, што лябёдачка «павышэй» сокала: «Із-за лесу цёмнага вылятаў сакол, / Белая лябёдачка павышэй яго. / Стаў сакол лябёдачку выпыгываці: / – Белая лябёдачка, дзе жа ты была? / – Мой мілы саколіку, на сінім моры. / – Белая лябёдачка, што там рабіла? / – Мой мілы саколіку, рыбку лавіла» [25, с. 523].

З белымі лябёдкамі параўноўваюцца *маладзіцы*: «Ой, Іванова сонейка / Хадзіла, хадзіла. / Ой, калі ішло, / Харашэнька ўзышло на Івана. / – А дзе яму стаці? / У Збуражы на вуліцы... / А ў Збуражы маладзіцы, / Як белыя лебядзіцы» [22, с. 305]. Сімвалічная карціна лябёдкі на моры малюецца і ў песнях пра *нялёгкае жыццё маладой замужніцы ў свёкравай хаце*: «Сестра з сестрою горэ горовалы: / – Бэда сэстрэнька, бэда для мэнэ / Свэкруха ліхая, / Ой, бо заставляе тры дзілы робыты: / Ў нідзілю рано плацце золыты, / А позолывшы на морэ бэлыты, / А побэлышы на клёну сушыты. / Я не жыдывка ў нідылю золыты, / Я не лібідка на моры біліты, / Я не зязюля на клёну сушыты» (ФА; Лышча, Пінскі р-н); «Ой, то-то! Была ў мяне свякроў ліхая, то-то. / Загадала мне сем дзел рабіць: / Плацце памачыць, а ў нядзелю жлукціць, / На моры бяліць, паверх лесу сушыць, / Па небе качаць, у борцях хаваць. / Ці я жыдоўка – ў суботу мачыць, / Ці я татарка – ў нядзелю жлукціць, / – Ці я лябёдка – на моры бяліць, / Ці я зорачка – па небе

качаць, / Ці я пчолачка – па борцях хаваць?» [22, с. 344]. У песнях на падобную тэматыку лебедзі могуць паэтычна асэнсоўвацца і зусім па-іншаму – увасабляць братоў, гатовых дапамагчы сястры-гаротніцы: «Послал мяня свёкор / Да в бор жито жать, / Заказал мне свёкор / Да сто коп нажать, / Сорок коров подоить, / Триццать вепров накормить, / Дзежу хлеба замесить. / Я, молода, спознілася, / До дціяті забылася. / Прілетелі два лебеді, / І ободва беленькіе, / Браткі мое родненькія. / Взяті оні діцё моё. / Одін кажэ: / – Понесем мы, / Гэто ж нашей сестрыцы, / Что на чужой стараніцы, / Каждый её наб'еца, / Ее слёзок нап'еца» (ФА; Харомск, Столінскі р-н).

Лябёдачкамі ў песнях могуць называцца толькі дзяўчаты, тады як жанчыны асацыююцца з зязюлямі: «Як з двара, з двара, рана-рана, / Злятаў сокалка, / Злавіў чырачку. / Яна просіцца: / – Пусці, сокалка, / А да пташачак. / – Не пушчу цябе / Не пазначыўшы: / Вырву перышка / З права крылушка, / Тады пушчу цябе / Ні да пташачак, / А да зязюлечак. / Як з двара, з двара / Злятаў Сашачка, / Злавіў Алачку. / Яна просіцца: / – Пусці, Сашачка, / Мяне да дзевачак, / Да лябёдачак. / – Не пушчу цябе / Не пазначыўшы: / Надзёну шапачку / На галовачку, / Тады пушчу цябе / Ні да дзевачак, // А да жончак» [22, с. 319]. У іншых творах лябёдка – гэта і дзяўчаты, і жанчыны, толькі першыя белыя, як лябёдка, а другія – чорныя, як вароны: «За лесам, за белай бярозай / Калёскі тарочуць, гандляры едуць, / [Гандляры едуць], чарнілы вязуць: / – Жоначкі-лябёдка, купляйце чарнілы! / – Нашто ж нам чарнілы – мы і так чарненькі, / І так мы чарненькі, як чорны вароны. / За лесам, за белай бярозай / Калёскі тарочуць, гандляры едуць, / [Гандляры едуць], бялілы вязуць: / – Дзеванькі-лябёдка, купляйце бялілы! / – Нашто ж нам бялілы – мы і так беленькі, / Мы і так беленькі, як белы лябёдка» [22, с. 290]. З трыма лябёдачкамі параўноўваюцца тры сястры, якія жылі ў шчасці-згодзе: «А сягоння ў нас Купаллейка, Каліна. / Ой, купаліся тры сястрыцы. / Пакупаўшыся, на бераг выйшлі, / На бераг выйшлі, гаварылі: / – А мы жылі, як лябёдачкі, / Раскаціліся, як ягодачкі. / Кароўкі нашы развядзёныя, / Куфэркі нашы развядзёныя, / А мы, сястрыцы, разабраныя» [24, с. 342].

Часта лябёдачкамі называюць *жнеі* ці параўноўваюць іх з гэтымі белымі птушкамі: «Ой, дзевачкі-лябёдачкі, / Пойдзем разам дамовачкі / З гэтай нівы-няволечкі...» [24, с. 355]; «Медавая барэлачка / Ды па полю качаецца, / Ды ў жончак пытаецца: / – Вы, жоначкі-лябёдачкі, / Калі вы мяне не вып'еце, / Я вам шкоду здэлаю...» [23, с. 432]; «Няслава, няслава, / Хадотка, твая, / Што не п'яна талака твая. / – Жоначкі, лябёдка, не гудзьце мяне, / Прынясу гарэлкі – упаю я вас...» [23, с. 357]; «А на нашай ніўке сягоння абжынкi, / А як наша поле зазвінела стоя, / А-я-ей! / Дуброўскае поле задрамала стоя, / А-я-ей! / А як нашы жнеі, як лебядзі белы, / А-я-ей! / Дамоў прыляцелі, на лаўкі паселі / А-я-ей! / На лаўкі паселі, песенькі запелі, / А-я-ей! / Дуброўскія жнеі чорныя, як галкі, / А-я-ей! / Дамоў прыляцелі, на коллі паселі, / А-я-ей!» [26, с. 461]. Жаночы пачатак лебедзя прадстаўлены і ў загадцы пра грудзі маці: «Белы лебедзь на блюдзе не быў, усе людзі елі».

Лебедзі могуць складаць прыродную паралель ганараваным у вясельных песнях *бацькам мададых*, прыкладам: «Ой, по сылі білыи лыбэдык лытае (2 р.) – / То ны лыбэдык лытае, / То Ганноччын батынька / Коровайночкы збырае. / Ой, по сылі біла лыбюдка лытае (2 р.) – / То еі матёнка / Коровайночкы збырае. / – Збырайтэса, короваиночкы, до раду, / Довыдітэ гэтой біжый дар до ладу» (ФА; Стаўкі, Бярозаўскі р-н). У шэрагу тэкстаў *лебедзь увасабляе мужчынскую сімволіку*, у прыватнасці, у цярэшках дзяўчына звяртаецца да хлопца-«дзядулькі» «мой жа ты лебедзечка»; характэрныя прыклады: «Пад вакном ручэй пацёк, / Ад мяне мой дзедзька ўцёк. / Не ўцякай, дзедзька-ля-

бедзя, / Пашыю шубу я з мядзведзя» [27, с. 202]; «Пастаі, дзедзя-лябедзя, / Будзем піці віно ў абедзе. / А ці дзедзька мой баіцца, / Што мы будзем з ім жаніцца?» [27, с. 207]; «Не ўцякай, мой дзедзічка, / Не ўцякай, лябедзічка! / Я вымаю кашулічку / Ёй а свайму дзядулічку!» [27, с. 211]. У вясельных песнях вобраз лебедзя сімвалічна асацыюецца з жаніхом: «А на моры белы лебядзёк купаўся, / А ў каморы молад Ванечка ўмываўся»; «Вымываецца белы лебядзёк на моры, / Прыбіраецца молад Віцечка ў каморы» [28, с. 260].

З лебедзямі, як і гусямі і журавамі, звязана прыкмета зімы: Калі ўвосень дзікія гусі, журавы і лебедзі ляцяць высока, то зіма надыдзе позна, нізка – зіма хутка пачнецца [29, с. 208]. Фармалізаваны вобраз лебедзя функцыянуе і ў іншых відах і жанрах беларускай традыцыі, прыкладам, у лічылках: «Ляцеў лебедзь, / Шчытаў дзесяць, / Цар хацеў мяне павесіць» [16, с. 398–399]. Казацка-балсунскай традыцыі пераборных ручнікоў вядома назва рамбічнага ўзора «лебядзіная дарога (сцежка)», а васьміканцовыя зоркі завуцца «лебядзі» [30, с. 50].

Заклучэнне

Адзначым, што лебедзь – шанаваная, сакралізаваная, высока ацэненая птушка, суаднесеная з верхам Сусветнага дрэва, працэсамі касмагенезу і разам з тым з дэманічным светам, смерцю, «жыццёвымі пераходамі». Устойлівай характарыстыкай лебедзя ў міфапаэтычнай карціне свету беларусаў выступае колеравая (птушка выяўляецца як белая, зрэдку – шэрая, і проціпастаўляецца чорнай галцы), а дамінантнай канатацыяй – станоўчая. Лакатыўна лебедзь звязаны з морам, вадой (гл. назвы азёраў тыпу «Лебядзінае»), радзей з паветранай прасторай, каменем. У фальклорных песенных тэкстах лебедзь можа ўвасабляць як мужчынскую, так і жаночую сімваліку, утвараць сімвалічныя комплексы з арлом, сокалам, гусём, селезнем, жураўлём. Уяўленні пра сямейную пару лебедзяў як пра неразлучную, манагамную матывавалі функцыянаванне іх вобразаў у тэкстах розных жанраў на тэму кахання і шлюбу. У няказкавай прозе з вобразам лебедзя карэлююць ідэі гордасці, апякунства, прыгажосці, чысціні, вернасці ў каханні.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Гура, А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
2. Міфалогія беларусаў : энцыкл. слоўн. / навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – 607 с.
3. Камарова, М. А. Архетыпічнасць, асаблівасці семантыкі і функцыянавання арнітаморфных вобразаў-сімвалаў у беларускім фальклоры : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.01.09 / М. А. Камарова ; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы НАН Беларусі. – Мінск, 2006. – 20 с.
4. Валодзіна, Т. Цела чалавека: слова, міф, рытуал / Т. Валодзіна. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – 431 с.
5. Беларускі фальклор: жанры, віды, паэтыка : у 6 кн. / навук. рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Беларус. навука, 2001–2006. – Кн. 6 : Малыя жанры. Дзіцячы фальклор. – 2004. – 439 с.
6. Салавей, Л. М. Вытокі песеннай вобразнасці фальклору ўсходніх славян / Л. М. Салавей // Узроўні агульнасці фальклору ўсходніх славян : зб. навук. работ / пад. рэд. К. П. Кабашнікава, А. С. Фядосіка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – С. 24–137.

7. Алфёрава, А. Г. Усходнеславянскія і заходнеславянскія загадкі: вобразна-паэтычная сістэма / А. Г. Алфёрава. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – 162 с.
8. Кабашнікаў, К. П. Малыя жанры беларускага фальклору ў славянскім кантэксце / К. П. Кабашнікаў. – Мінск : Беларус. навука, 1998. – 188 с.
9. Кабашнікаў, К. П. Беларускія і балгарскія міфалагічныя балады. Тыпалогія, нацыянальныя традыцыі / К. П. Кабашнікаў // Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка : дакл. беларус. дэлегацыі на XIII Міжнар. з'ездзе славістаў, Любляна, 2003 г. / НАН Беларусі, Беларус. камітэт славістаў ; адк. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – С. 291–307.
10. Гілевіч, Н. Паэтыка беларускай народнай лірыкі. Слова і вобраз. Паэтычны сінтаксіс. Гукапіс і рыфма / Н. Гілевіч. – Мінск : Выш. шк., 1975. – 285 с.
11. Чарота, І. А. Пошук спрадвечнай існасці: Беларуская літаратура XX стагоддзя ў працэсах нацыянальнага самавызначэння / І. А. Чарота. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995. – 159 с.
12. Кухаронак, Т. І. Маскі ў каляндарнай абраднасці беларусаў / Т. І. Кухаронак. – Мінск : Ураджай, 2001. – 239 с.
13. Швед, І. А. Міфасемантыка і функцыянальнасць вобраза каршуна ў беларускім фальклору / І. А. Швед // Наук. вісн. Східноўроп. нац. ун-ту ім. Лесі Украіны. Філол. науки. Літаратурознаўства. – 2016. – № 8 (333). – С. 187–196.
14. Легенды і паданні / склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 552 с.
15. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў : у 6 т. / Т. В. Валодзіна [і інш.] ; ідэя і агул. рэд. Т. Б. Варфаламеевай. – Мінск : Выш. шк., 2001–2013. – Т. 6 : Гомельскае Палессе і Падняпроўе : у 2 кн. – 2012–2013.
16. Дзіцячы фальклор / склад. Г. А. Барташэвіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 734 с.
17. Прыказкі і прымаўкі : у 2 кн. / склад. М. Я. Грынблат. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1. – 560 с.
18. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2004. – 448 с.
19. Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі / склад. К. П. Кабашнікаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 496 с.
20. Полацкі этнаграфічны зборнік / уклад. У. А. Лобач. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – Вып. 2 : Народная проза беларусаў Падзвіння : у 2 ч. – Ч. 1. – 292 с.
21. Замовы / уклад. Г. А. Барташэвіч. – 2-е выд. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – 597 с.
22. Купальскія і пятроўскія песні / уклад. А. С. Ліс, С. Т. Асташэвіч, Г. В. Таўлай. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – 631 с.
23. Восеньскія і талочныя песні / склад. А. С. Ліс, С. Т. Асташэвіч, В. І. Ялатаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1981. – 678 с.
24. Паэзія беларускага земляробчага календара / уклад. А. С. Ліс, падрыхт. народ. календара У. А. Васілевіча. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 612 с.
25. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў : у 6 т. / Т. В. Валодзіна [і інш.] ; ідэя і агул. рэд. Т. Б. Варфаламеевай. – Мінск : Выш. шк., 2001–2013. – Т. 3 : Гродзенскае Панямонне : у 2 кн. – 2006. – Кн. 1. – 608 с.
26. Жніўныя песні / уклад. А. С. Ліс, В. І. Ялатаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1974. – 816 с.

27. Жаніцьба Цярэшкі / уклад. тэкстаў, уступ. арт., камент. Л. М. Салавей; уклад., сістэм. і расшыфроўка матэрыялу, уступ. арт. і камент. І. Д. Назінай. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 519 с.

28. Вяселле. Песні : у 6 кн. / склад. Л. А. Малаш. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980–1988. – Кн. 1. – 1980. – 680 с.

29. Зямля стаіць пасярод свету... Беларuskія народныя прыкметы і павер'і : у 3 кн. / уклад. У.А. Васілевіч. – Мінск : Маст. літ., 1996–1999. – Кн. 1. – 1996. – 591 с.

30. Арнаменты Падняпроўя / аўт. тэксту Г. Р. Нячаева [і інш.] ; навук. рэд. Я. М. Сахута. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 606 с.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 14.10.2017

Shved I.A. Mythosemantics and Functionality of a Swan in the Belarusian Folklore

The article presents some results of the research work «Zoological code Belarusian traditional spiritual culture (by appointment XIX – early XXI centuries) », which is available «Economy and humanitarian development of the Belarusian society» (state registration number 20160897 of 13.04.2016). Its purpose is to determine mythosemantics and functionality of a swan as a factor in the Belarusian folklore ornithological code. Historic-genetic and functional-semantic research of «swan's text» in Belarusian folklore has shown that it is dominated by the positive connotations associated with the semantics of beauty, pride, purity, love, loyalty, as well as communication with the sacred world, cosmological and social riding. Swan makes symbolic complexes with such ornithological images as eagle, hawk, goose, duck, and crane.